

УДК 1

DOI: 10.30840/2413-7065.4(85).2022.267321

МЕТАФІЗИЧНІ ГРАНІ РОСІЙСЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ Й ПУБЛІЦИСТИЦІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Володимир ЯТЧЕНКО*orcid.org/0000-0003-0533-8580*

доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціокультурної антропології НДІУ

Анотація. У статті відзначається, що для поглибленого аналізу світоглядних і соціально-політичних настанов носіїв ідеології «русского мира» недостатньо розкрити тільки природні й історичні передумови формування цих настанов. Необхідно виявити глибинні метафізичні основи духовності російського етносу. Актуальності цій проблемі надає й та обставина, за якою ці основи в сучасних умовах трансформувались в один із сутнісних елементів агресивної духовної субстанції «русского мира». Автор статті пропонує виклад точки зору на цю проблему представників російської публіцистики й російської філософії початку ХХ ст. Максима Горького й Миколи Бердяєва. Зокрема, відзначається, що в своєму есе «Про російське селянство» М. Горький критикує ілюзорність поглядів російських письменників середини й другої половини ХІХ ст. на духовність російського селянства (а заодно й російського етносу загалом, бо російське суспільство було здебільшого селянським) як мудрого шукача правди й справедливості, людини з широкою щедрою душею, носія світових гуманістичних цінностей. Специфічність розгортання російської історії, географічні умови проживання сформували, на думку Горького, в російському селянинові визначальні для його поведінки риси жорстокості, агресивності, зневаги до людської особистості. Ці риси, вкарбовані на глибинному надіндивідуальному рівні російського селянина, інваріантні щодо класової, політичної належності їхніх носіїв. Викоринити їх можна тільки шляхом радикальних соціальних перетворень і тривалих виховних процесів.

Особлива увага приділена поглядам М. Бердяєва на метафізичні корені історичних і духовних виявів російської душі. Під цим оглядом він аналізує екзистенційні уявлення росіян про цінність людського життя, їхнє ставлення до Бога, до уявлень про добро і зло, а також до держави, до інших народів. Головним джерелом агресивності, ірраціональності й непередбачуваності вчинків росіян Бердяєв вважав нерозвиненість особистісного начала в духовному й соціальному житті російського соціуму. Він прогледжує наслідки такої нерозвиненості в історії соціальної структури російського суспільства, релігійних практиках росіян. Переконаність росіян у божественному походженні й універсальності своїх ціннісних настанов надає їм упевненості в тому, що Росія мусить стати визволителькою народів.

Автор статті висловлює думку, що закорінені на метафізичному рівні ціннісні орієнтації росіян щодо месіанського характеру своїх дій стосовно інших народів, упевненість у своїй обраності не надають підстав надіятися на трансформації цих орієнтацій внаслідок зміни політичних, духовних лідерів чи політичної влади.

Ключові слова: метафізичні виміри суспільної свідомості; психологія російської людини; М. Горький; М. Бердяєв; метафізичні основи ідеології «русского мира».

METAPHYSICAL ASPECTS OF RUSSIAN SOCIAL CONSCIOUSNESS IN RUSSIAN PHILOSOPHY AND PUBLICITY OF THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Volodymyr YATCHENKO*Doctor of Philosophical Sciences, professor,**Head of the Social and Cultural Anthropology Department of RIUS*

© Ятченко В.

Annotation. *The article notes that for an in-depth analysis of the worldview and socio-political exhortations of the "Russian world" ideology carriers, it is insufficient to identify only the natural and historical prerequisites for the formation of these exhortations. It is necessary to reveal the deep metaphysical foundations of the Russian ethnic group spirituality. The fact these foundations have transformed into one of the essential elements of the "Russian world" aggressive spiritual substance, increase the relevance of this problem in modern conditions. The author of the article offers an overview of understanding of this problem by the representatives of Russian journalism and philosophy of the beginning of the 20th century, Maxim Gorkiy and Nikolai Berdyaev. The article notes that M. Gorky in his essay "On the Russian Peasantry" criticizes the illusory views of Russian writers of the middle and the second half of the 19th century on the nature of the Russian peasantry (and at the same time the Russian ethnic group in general, because Russian society was mostly peasant) as a wise seeker of truth and justice, a person with a broad and generous soul, a carrier of world humanistic values. The specificity of the development of Russian history, the geographical living conditions formed, in Gorky's opinion, the traits of cruelty, aggressiveness, and contempt for the human personality that define the behavior of the Russian peasant. These features, imprinted on the deep supra-individual level of the Russian peasant, are invariant with respect to the class and political affiliation of their bearers. They can be eradicated only through radical social transformations and long educational processes.*

The article pays special attention to N. Berdyaev's views on the metaphysical roots of historical and spiritual manifestations of the Russian soul. Under this review, he analyzes the existential ideas of Russians about the value of human life, about their attitude to God, to the ideas about good and evil, as well as their attitude to the state and other peoples. Berdyaev considered the main source of aggressiveness, irrationality and unpredictability of Russian deeds to be the underdevelopment of the personal principle in the spiritual and social life of Russian society. He considers the consequences of such underdevelopment in the history of the social structure of Russian society, in the religious practices of Russians. The conviction of Russians in the divine origin and universality of their values gives them confidence that Russia must become the liberator of the nations.

The author of the article expresses the opinion that the value orientations of Russians rooted at the metaphysical level regarding the messianic character of their actions in relation to other peoples, confidence in their chosenness do not provide grounds to hope for changes in these orientations as a result of a change in political, spiritual leaders or political power.

Key words: *metaphysical dimensions of social consciousness; psychology of the Russian person; M. Gorky; N. Berdyaev; metaphysical foundations of the ideology of the "Russian world".*

Постановка проблеми. Нещодавно в одному із своїх інтерв'ю на радіо відомий дисидент і правозахисник Мирослав Маринович висловив думку, що нинішня агресія Росії проти України означає поразку російської культури. Очевидно, він мав на увазі, з одного боку, слабкість впливу на широкий загал російського соціуму того пласту російської культури, особливо літератури XIX століття, який мав би силою своїх гуманістичних налаштувань стримати кровожерливий експансіонізм владної верхівки Росії. А

з другого боку, йшлося, можливо, про ліберальний сегмент сучасної російської культури, репрезентований тими нечисленними вченими (зокрема, істориками, філософами, політологами), блогерами, журналістами, правозахисниками, які давно піддають критиці агресивну великодержавну політику російських політичних лідерів. Саме ліберальний сегмент, адже говорити про антишовіністичні настрої в середовищі носіїв різних пластів російської культури як такої аж ніяк не доводиться.

І, звісно, будь-який дослідник чи коментатор, висвітлюючи сьогодні факт збройної агресії Росії проти України, постає перед необхідністю відповісти на серйозне питання: в чому причини такої агресивної настанови російських владних структур і – що найтривожніше – широкого суспільного загалу щодо Грузії, Молдови, України і як до державних утворень, і щодо самих цих етносів?

Ступінь розробки проблеми. Питання психології російського етносу українські автори зачіпали ще з кінця 20-х років ХХ століття. В працях Ю. Васисяна «До головних засад націоналізму», «Змаг основ», Д. Донцова «Дух нашої давнини» [4] розглядаються історичні корені імперіалістичної свідомості росіян. Після 2014 року з'являються розвідки українських істориків, політологів про російсько-українські стосунки в історичній перспективі, де заторкуються аспекти формування свідомості росіян під впливом монголо-татарського панування, російськоцентричних схем історичного розвитку Росії й України [5]. Про особливості ментальності росіян ХVІІ–ХVІІІ ст. в низці статей писав Г. Папакін [6].

Виклад основного матеріалу. Заради істини слід сказати, що соціологи давно вже фіксували факт зростаючої відчуженості ряду етносів у масовій свідомості громадян колишнього СРСР. Ось приклад. У 2006 році в Санкт-Петербурзькому державному університеті під керівництвом докторки соціологічних наук, завідувачки лабораторії соціології і психології Зінаїди Сікевич розпочалось багатоетапне соціологічне дослідження теми «Росіяни, українці, білоруси: разом чи врзнобіч?». Його результати обговорювались на

міжнародній конференції «Росія, Україна, Білорусія – 1991–2006. Трансформація суспільної свідомості: соціум і еліти». В Росії дослідження охопило 19 суб'єктів федерації і 1064 особи, в Україні – 1200 респондентів, Білорусі – 1225 осіб [7].

Згідно з результатами цього дослідження третина російських студентів оцінювали відносини з Білоруссю як братські, а половина – як партнерські. Російсько-українські відносини натовість братськими вважали тільки 20%, а партнерськими менше 1/3. Понад те, 25% росіян вважали відносини з Україною конкурентними, а 16–17% – ворожими [7, с. 62]. В Україні 25% вважали відносини України й Росії братськими, 1/3 – як партнерські і 27% – як ворожі. Білоруси оцінюють відносини своєї країни з Росією як братські майже вдвічі частіше, ніж з Україною. Таким чином, білоруси ще критичніше, ніж росіяни, сприймають політику Києва щодо своєї держави. До Росії вони демонструють тепліші почуття, ніж росіяни до Білорусі [7, с. 62]. При цьому серед російської молоді 37% симпатизують українцям, а 49% демонструють байдужість [7, с. 64].

Повчальними виявились оцінки опитаних молодих представників цих трьох етносів щодо моральних якостей і настанов один одного і себе самих. «По якості, яка займає перше місце, росіяни й білоруси збігаються – вони «добрі», в той час як українці – «хитрі». Характерно, що такої думки дотримуються як росіяни, так і білоруси. На рівні уявлень учасників білоруського опитування росіяни симпатичніші, ніж українці. Щодо української вибірки, то симпатії як до росіян, так і до білорусів виявлені приблизно на одному рівні. Привертає увагу, що з соціальних характеристик тільки дві

виявились модальними для образу народу. Для росіян – пияцтво, для українців – націоналізм. У модальному образі білоруса соціальні якості відсутні» [7, с. 66–67].

Доречно тут уточнити, що росіяни віднесли націоналізм українців до числа негативних рис цього етносу. Натомість українці, які теж відзначили націоналізм як маркер своєї духовності, співвіднесли його з патріотизмом і оцінили як позитивну рису свого характеру.

Безперечно, якби такі опитування проводились сьогодні, результати були б зовсім іншими. Але й ці дослідження показали, що вже на початку 2000-х років опитані представники української, російської, білоруської студентської молоді продемонстрували, наскільки вони різні, відмінні між собою. І уявлення їхні один про одного відмінні від тих пропагандистських кліше, якими годували населення радянські ідеологи.

Не менш гостре і болісне питання – в чому причини такої широкої підтримки росіянами агресії Росії проти України, яку ми спостерігаємо і в телефонних розмовах російських солдатів зі своїми родичами або між собою, і з розповідей українців про їхні непрості перемовини з родичами, колегами чи знайомими, які проживають у Росії, і зі свідчень полонених російських військовослужбовців. Не кажучи вже про потік істерії, яка ллється з російських соціальних мереж. Офіційний показник підтримки російської агресії за час від 24 лютого до вересня 2022 року зріс із 71 до 78%. Автор цих рядків далекий від того, щоби стовідсотково довіряти результатам соціологічних опитувань у тоталітарній державі, якою є Росія. Але і вважати їх абсолютно намисленими також не слід.

Як українські, так і ліберальні російські дослідники чи журналісти здебільшого нинішню позицію російського загалу щодо російсько-української війни вважають продуктом

– тоталітарного устрою нинішньої Росії і його всепоглинаючим впливом на масову свідомість росіян;

– тоталітарного режиму і домінуванням тоталітарної свідомості в різних соціальних групах населення в часи СРСР, його закритості щодо впливів зовнішнього світу;

– шовіністичної природи політики й ідеології Російської імперії.

Все це, сказати б, мало і має місце. Але видається, що корені цього явища значно глибші і найдоглибніший їхній пласт сягає *метафізичного* зрізу духовності росіян, російської культури. На цьому аспекті варто зупинитись докладніше.

Певна річ, проблема ця надто осяжна й багатогранна, тож годі й думати про висвітлення її в одній статті. Варто спробувати натомість зробити хоч би начерк кількох ліній її розгортання на прикладі розмірковувань двох видатних репрезентантів російської культури: російської літератури – Максима Горького і російської філософії – Миколи Бердяєва.

Над питаннями метафізичної підоснови тих виявів незрозумілої, ірраціональної жорстокості норову в російському повсякденному житті, які так дивували мандрівників, що подорожували в різні часи Росією, болісно роздумували видатні представники російської культури, зокрема письменники Микола Гоголь, Федір Достоєвський, Максим Горький, Іван Бунін; філософи Микола Бердяєв, Лев Шестов.

Дещо огрублюючи суть проблеми, можна стверджувати, що з середини й до 90-х років XIX століття російські письменники виявляли схильність до ідеалізації російського селянства (а позаяк селянство складало абсолютну більшість російського етносу, то це стосується і до всього російського народу), вважаючи його найбезпосереднішим втіленням, осердям, серцем «російської душі» – широкої, відкритої, щедрої, «всесвітньої», висловлюючись термінологією Ф. Достоевського. (Ці стереотипи опредметнились і в самооцінках російських студентів у згаданих вже опитуваннях 2006 року). Досить згадати хоч би ті твори І. Тургенева, М. Лєскова, в яких головними персонажами постають селяни і яким притаманне почуття справедливості, житейської мудрості, пошуку сенсу людського існування.

Проте вже на переломі XIX–XX століть і особливо від 1918 року, як відзначає М. Горький в одному зі своїх есе, про яке детально йтиметься нижче, в оповіданнях і повістях видатних російських письменників російське село і його жителі постають носіями значно суворішої, складнішої, суперечливішої психології, в діях яких поряд із благородством, щирістю проступає жорстокість (часто невмотивована, ірраціональна), черствість, агресивність. Як приклад він наводить оповідання А. Чехова «В ярузі», «Мужики»; І. Буніна «Нічна розмова», «Село»; Ів. Воліна «Юність», низку оповідань В. Іванова.

Саме М. Горький у найбільш оголеному, гранично концентрованому вигляді ці грані психології російського селянства виявив і описав у своєму есе «Про російське селянство». В ньому він наводить довгу низку фактів знущань,

убивств, тортур, які здійснювали не лише простолюдини, але й представники різних армій, політичних сил і партій в горнілі воєнних дій, грабунків, переділу власності, – від подій, описаних у літописах XVII ст., до зафіксованих у документах фактів 1918–1919 років на Дону, на Уралі, в Сибіру. Узагальнюючи наведені епізоди, він приходять до моторошного висновку: «Я гадаю, що російському народові – так само винятково, як англійцеві почуття гумору – властиве почуття особливої жорстокості, холоднокровної і ніби випробовуючої межі людського терпіння до болю, ніби вивчаючої чіпкість, стійкість життя. В російській жорстокості відчувається диявольська витонченість, в ній є щось тонке, вишукане... Якби факти жорстокості були виявом збоченої психології одиниць – про них можна було б не говорити, в цьому випадку вони матеріал психіатра, а не побутописання. Але я маю на увазі колективні забави муками людини» [1]. Перед цим психологічним феноменом партійність, класовість відступає, на переконання М. Горького, на задній план: «Хто жорстокіший: білі чи червоні? Вірогідно – однаково, бо й ті, й інші – росіяни. Втім на питання про ступені жорстокості вельми виразно відповідає історія: найжорстокіший – найактивніший... » [1]. В іншому місці цього тексту М. Горький визнає, що він у часи своєї молодості шукав реальний відповідник описаного в літературі XIX століття типу селянина-шукача правди й справедливості, втілення душевності. І не знайшов його. «Я зустрів... суворого реаліста й хитруна, який, коли це вигідно йому, прекрасно вмів показати себе простачком. За природою своєю він не дурний і сам добре знає це» [1].

Для нас сьогодні ці думки російсько-го письменника цінні своїм розвінчуванням домінуючих у тодішній (та й, будьмо відвертими, не так уже й рідко в нинішній) суспільній думці просвітницького штабу переконань про природжену миролюбність росіян («Хотят ли русские войны?»), про те, що в розпалюванні міжнаціональної, міждержавної вороженечі винна виключно владна верхівка.

Та особливо вражає в цьому есе wypowiedане співрозмовниками М. Горького кредо, яке мало б, за їхніми переконаннями, не просто виправдати, а навіть «обґрунтувати» свої нелюдські вчинки. «Я запитував активних учасників громадянської війни: чи не відчують вони якоїсь ніяковості, вбиваючи один одного? Ні, не відчують. «У нього – гвинтівка, у мене – гвинтівка, значить – ми рівні; нічого, поб'ємо один одного – земля звільниться». І далі М. Горький додає: «Одного разу я отримав на це запитання відповідь аж надто оригінальну, мені дав її солдат європейської війни, нині він командує значним загonom Червоної Армії.

– Внутрішня війна – це нічого! А ось міжусобна, проти чужих – тяжке діло для душі. Я вам, товаришу, прямо скажу: росіянина бити легше. Народу в нас багато, господарство в нас погане; ну сплять село – чого воно варте! Воно й саме згоріло б свого часу. І взагалі, це наша внутрішня справа, ніби маневри, для душі, сказати б. А ось коли я на початку тієї війни потрапив до Пруссії – боже, до чого жаль мені було тамтешній народ, села їхні, міста і взагалі господарства. Яке велике господарство нищили ми з невідомої нам причини! Нудота!». І завершує М. Горький цю частину тексту переконанням: «Жорстокість форм

революції я пояснюю жорстокістю російського народу» [1].

Доконує свої болючі роздуми автор оптимістичним твердженням про те, що російський мужик під тиском революційних перетворень і поширення освіти вже (хоч і не скоро те буде) не повернеться до попередньої дикості й диких форм життя.

Звичайно, нас у цьому тексті М. Горького найбільше цікавить питання: в чому вбачає цей російський письменник глибинну підоснову таких аномалій у масовій психології росіян? Корінь негативних рис російського селянства (знову-таки з огляду на те, що Росія майже всуціль була країною селянською, йшлося фактично про російський етнос) він – цілком у дусі традиційної лєнінсько-народницької парадигми – відшуковує в сфері потужнішого, аніж в Європі, «грубішого й тривалішого гніту рабства», а також в ожорсточенні мас реаліями громадянської війни. І вже цілковито у просвітницькому дусі М. Горький однією з передумов появи й тривалості невмотивованого насильства в натурі російської людини вважає оточуючий її ландшафт – порожню площину, не насичену втіленнями творчих зусиль людини, і ця порожнеча в'їдається в її душу. Зрозуміло, що нині це вже звучить не лише не переконливо, але й як мінімум наївно.

До перелічених факторів М. Горький додає і неосвіченість. І тут знову ж вплив просвітницьких ідей та ілюзій на світогляд письменника яскраво проглядає в його переконаннях і щодо неосвіченості як однієї з найістотніших причин жорстокості росіян, і щодо шляхів її (жорстокості) викорінення. Але ось саме у зв'язку з явищем неосвіченості в середовищі російського селянства М. Горький

виводить на поверхню глибоку підоснову цієї жорстокості – зневагу до особистості, до людини як такої, зрівняння її з будь-якою іншою річчю, інколи навіть коштовнішою й потрібнішою за саму людину чи й великих мас людей. Пригадаймо, що один із його співрозмовників жалкує за поруйнованими в Пруссії обійстями, але не за вбитими, згвалтованими, осиротілими людьми. Ось ця прозора думка російського письменника й натеper заслуговує на нашу пильну увагу, якщо ми поставили собі за мету серйозно дослідити феномен жорстокості росіян не тільки в далекі часи революції, але й сьогодні в Бучі, Ірпені, Гостомелі, Маріуполі... Тому не мусять дивувати роздратовані репліки опитуваних на російських вулицях респондентів різного віку й освіченості: «Та всіх їх там бенде-ривців треба убивати, всіх знищувати».

З іншого боку підходить до пошуку глибинних основ психології росіян і впливу особливостей цієї психології на історичну долю Росії російський філософ Микола Бердяєв. Якщо М. Горький вбачає корені агресивності й жорстокості росіян в особливостях історичного розвитку цього етносу, то М. Бердяєв намагається відшукати їх в інших – метафізичних – площинах суспільної свідомості.

В кількох своїх працях М. Бердяєв привертає увагу читача до явища кричущих суперечностей і розривів у культурному тілі Росії як джерела непередбачуваності, ірраціональності її кроків на світовій арені. Однією з причин таких розривів він вважає феномен культурно-історичної різночасовості структурних елементів її соціального тіла: «Будь-який народ в який завгодно момент свого існування живе в різні часи й різні віки.

Та немає народу, в якому поєднувались би такі різні за віком часи, який так суміщав би ХХ століття з XIV століттям, як російський народ. І ця різновіковість є джерелом недуг і завада для цілісності нашого національного життя» [2, с. 124].

Але стрижневим фактором негативних проявів суспільного й державного життя Росії, на переконання М. Бердяєва, постає нерозвиненість особистості, особистісного начала в російському житті, в російській культурі. Саме ця ідея пронизує в різних його працях роздуми і про психологію російської душі, і про місце Росії в світовій історії, і про генезу соціальної структури російського суспільства. В творі «Доля Росії» він звертає увагу читача на цікавий феномен в історії розвитку соціальної структури середньовічного російського суспільства і його відмінність від суспільства західноєвропейських країн – відсутність лицарського стану в її складі. «Дуже прикметно, що в російській історії не було лицарства, цього мужнього начала. З цим пов'язаний недостатній розвиток особистісного начала в російському житті. Російський народ завжди любив жити в колективі, в якійсь розчиненості в стихії землі, в лоні матері. Лицарство виховує почуття особистої гідності й честі, створює гарт особистості. Цього особистого начала не створювала російська історія» [3, с. 6]. Ця відсутність розглядається ним як вислід тотальної влади державних структур, як одна із причин онтологічної слабкості особистісного начала в духовному житті росіян і як почуття пригніченості, невідрадності в їхній психології: «Ця особливість російської історії наклала на російське життя карб безрадності й пригніченості» [3, с. 7].

Наслідки пригнічення особистості державою М. Бердяєв прослідковує і в релігійній сфері російського суспільства. «Російська релігійність, – пише він, – є жіночна релігійність, – релігійність колективної біологічної теплоти, котра переживається як теплота містична. В ній слабо розвинене особисте релігійне начало, вона боїться виходу з колективного тепла в холод і вогонь особистої релігійності» [3, с. 10]. Нерозвиненість особистісного релігійного начала в російському суспільстві слугує, на його думку, підосновою цезарепапізму в цьому суспільстві, тотальному підпорядкуванню церкви державним структурам, політичним лідерам.

Ця прониклива думка російського філософа упевнює нас сьогодні в переконанні, що нинішня підтримка церковними ієрархами Російської православної церкви політики військових дій в Україні, освячення ними зброї масового знищення і благословіння російських військовослужбовців на убивства, тортури й грабунки позначає не просто сервілізм кліру цієї церкви, як про це нерідко пишуть у нашій літературі. Це – глибинний духовно-історичний феномен з багатовіковими коренями, який не зникне разом зі зникненням з політичної арени нинішніх державних і церковних лідерів. Понад те, кількасотлітня традиція надання такій підпорядкованості надособистісного метафізичного змісту, сприймаючи як даність тезу про божественне походження держави і зв'язок особистості з вищими началами буття через свою вбудованість у державний організм, унеможлиблює швидке й безпроблемне її подолання. Єдиний засіб тут полягає в розростанні й зміцненні особистісного начала в духовному світі російського

соціуму, а це – тривалий і суперечливий процес, здатний, до того ж, викликати до життя несподівані й небезпечні суспільні явища й катаклізми.

Ще один, підкреслений М. Бердяєвим, аспект ролі держави в змістовій наповненості ціннісних орієнтацій росіян особливо для нас цікавий і повчальний. Як і М. Горький, М. Бердяєв відзначає велике значення для формування психологічного портрета росіян фактора стрімкого зростання території Росії, але висвітлює його з іншого боку, через інші категорії. Просторове розростання російської держави при одночасному пригальмовуванні, притупленні національних процесів і начал національної свідомості (на це звертав увагу, зокрема, й українсько-американський історик Р. Шпорлюк) спродукувало таку рису світовідчуття російської людини, як універсалізм, тобто надання цінностям, соціальним і психологічним налаштованостям своєї спільноти космічного, універсального характеру. Особливо яскраво ця риса прозирає в творчості слов'янофілів. М. Бердяєв розглядає її крізь призму дуальної опозиції «націоналізм–універсалізм», її парадоксальної природи. З одного боку, «наднаціоналізм, універсалізм – така ж істотна властивість російського національного духу, як і бездержавність, анархізм. Національний у Росії саме її наднаціоналізм, її свобода від націоналізму; в цьому самобуття Росія і не схожа на жодну країну світу. Росія покликана бути визволителькою народів. Ця місія закладена в її особливому дусі (курсив автора. – В. Я.)» [3, с. 9]. І тут-таки він констатує, що Росія – найбільш націоналістична країна в світі, «країна небачених ексцесів націоналізму, пригнічення підвладних

національностей русифікацією.., країна, в якій все націоналізоване, аж до вселенської церкви Христової...» [3, с. 9].

Цьому, на перший погляд, позірному, хоча насправді питоменному поєднанню заперечення національного начала в психології росіян з найогиднішим шовінізмом, шовінізмом як месіанством М. Бердяєв надає не лише історичного, але й метафізичного змісту, стверджуючи, що месіанська свідомість російського народу робить його «народом апокаліптичним у вищих проявах його духовного життя» [3, с. 104]. З нещадністю і яскравістю оголює тут він глибинні корені тієї малозрозумілої і навіть дикої для людини XXI століття переконаності великої частини сучасних росіян у вищій справедливості акту вторгнення Росії на українські землі, нищення українського культурного фонду під виглядом «денацифікації». Надіятись знову ж на швидкі перекомутації духовно-культурних парадигм у психології росіян з огляду на їхню закоріненість в царині метафізичних вимірів свідомості очевидно не випадає.

Виняткової прозорості й переконливості теза Бердяєва про метафізичну закоріненість злого начала в російській культурі сягає в його аналізі творчості класиків російської літератури XIX століття М. Гоголя і Ф. Достоевського. В праці «Духи російської революції», написаній у травні–червні 1918 року, він аналізує їхню творчість під оглядом художнього розкриття в ній глибинних метафізичних основ російської культури. В творах М. Гоголя, вважає М. Бердяєв, на прикладах персонажів, взятих з російської дійсності і поміщених в історичні умови Росії XIX століття, виявляється глибинна метафізична сутність зла, зла

як такого, зла як Зла. «Творчість Гоголя є художнє прозріння зла як начала метафізичного і внутрішнього, а не зла суспільного й зовнішнього, пов'язаного з політичною відсталістю й неосвіченістю. Художні прийоми Гоголя... розчленовують і розпластовують дійсність, розкривають щось дуже істотне для Росії й російської людини, якісь духовні хвороби, невиліковні жодними зовнішніми суспільними реформами й революціями... Те нелюдське хамство, яке побачив Гоголь, не є породженням старого устрою, не зумовлене причинами соціальними й політичними; навпаки, – воно (курсив автора. – В. Я.) породило все, що було негативного в старому устрої, воно закарбувалось на політичних і соціальних формах» [2, с. 125].

Соціальний денотат цього феномену Гоголь, на переконання Бердяєва, вбачає в явищі нерозвиненості особистісного начала в російській культурі: «Його вжахнула й поранила оця нерозкритість у Росії людської особистості, оця ряснота елементів духів природи замість людей».

Розвиваючи цю думку, М. Бердяєв попереджує читача: перенесення всього тягара відповідальності за існування й культивування цього «нечеловеческого хамства» на особливості політичного режиму чи на політичного лідера, на політичну партію й т. ін. насправді означає спробу особистості зняти відповідальність із самої себе, приховати недосконалість власного духовного світу. «Надто багато звикли в нас списувати на кошт самодержавства, все зло й пільму нашого життя хотіли ним пояснити. Та цим лише скидали з себе російські люди тягар відповідальності й привчили себе до безвідповідальності... Пільма й зло

закладені глибше, не в соціальних оболонках народу, а в духовному його ядрі... Личина підмінює особистість. Скрізь маски й двійники, гримаси й клоччя людини. Оця примарність, ця неонтологічність народилась від облудності. Гоголь розкрив її в російській стихії» [2, с. 126].

Висновки. Отже, такі духовно-психологічні феномени російської культури і риси російського характеру відбилися і на парадигмах передової думки в Росії, а потім і в СРСР. Ясна річ, нові часи й обставини вимагали і нових підходів. Але ось ця нерозвиненість особистості знову й знову випірнала на поверхню, хоч і в нових личинах. Це виявилось, зокрема, в зневаженні особистісних начал порівняно з початками суспільними в суспільному дискурсі. М. Бердяєв називав це «соромом власної думки»: «В російській революційній думці завжди був «сором власної думки». Цей сором пошановувався в нас як колективна свідомість, свідомість вища, аніж особиста. В російській революції остаточно погасло всяке індивідуальне мислення, мислення зробилось цілковито безособистісним, масовим... В Росії все мусить бути колективом, масовим, безликим» [2, с. 132].

Це всесильне метафізичне начало подеколи переважало й затінювало навіть основоположні марксистські формулювання, хоч пошанування імен і творчості Маркса й Енгельса були чи не канонічним елементом комуністичної пропаганди. До і після Другої світової війни популярною була теорія «гвинтика»: окрема людина порівнювалась із гвинтиком у складному механізмі держави, хоч тут-таки й додавалось, що без гвинтика й машина працювати не зможе. Натомість один із основоположних постулатів марксизму про те, що в комуністичному

суспільстві вільний розвиток кожного стане основою для вільного розвитку всіх, просто відходив на маргінес. Підмічений М. Бердяєвим симбіоз універсальності з найрадикальнішим шовінізмом як суттєва риса світовідчуття російської людини зусиллями політиків і пропагандистів перетворився в сучасних умовах на агресивну духовну субстанцію політики «русского мира».

В цьому насвітленні годі й дивуватись тому, що думка, слово й рішення президента Росії Путіна стають каноном і непогрішною істиною для десятків і десятків мільйонів росіян. Підпорядкованість власної думки загальній настанові виявилась настільки потужною, що її не змусили похитнутись навіть факти дитячих мученицьких смертей в результаті варварських бомбардувань, крові власних дітей військовослужбовців РФ в результаті спланованих російською владою терактів, знищення матеріальних і культурних надбавків іншої держави – держави, яка й на думці не мала зазіхати на територію чи суспільний устрій Росії. Тому заміна одного політичного лідера в Росії на іншого доглибших змін не буде означати – метафізичні глибинні духовно-психологічні настанови так просто не зникають. Вони стають безсилими лише перед тривалим системним самоперетворенням, перетворенням власного духовного світу. Вони неможливі й поза змінами місця й ролі особистості в соціальній структурі, соціальному й духовному житті російського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горький М. О русском крестьянстве. URL: booksonline.com.ua/view.php?book=147195
2. Бердяев Н. Духи русской революции. *Литературная учеба*. 1990. № 2. С. 118–134.

3. Бердяев Н. Судьба России: опыты по психологии войны и национальности. Москва: Изд. МГУ, 1990. 240 с.

4. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич: Відродження, 1991. 342 с.

5. Кульчицький С. Ми і північний сусід. *День*. 2015. № 192–193.

6. Папакін Г. Явлення хижої імперії. *День*. 2021. № 147–148, 149–150.

7. Сикевич З. Русские, украинцы, белорусы: вместе или врозь? *Социс*. 2007. № 9. С. 59–67.

REFERENCES

1. GORKYI, M. *On the Russian Peasantry*. [online] Available at: booksonline.com.ua/view.php?book=147195 [in Rus.]

2. BERDYAEV, N. (1990). Spirits of the Russian Revolution. *Literaturnaia ucheba*

(Literary Studies), № 2, pp. 118-134. [in Rus.]

3. BERDYAEV, N. (1990). *The Fate of Russia: Experiments on the Psychology of War and Nationality*. Moscow: MSU Publishing House. [in Rus.]

4. DONTSOV, O. (1991). *The Spirit of Antiquity*. Drohobych: Publishing Firm "Vidrodzhennia" Ltd., p. 342 [in Ukr.]

5. KULCHYTSKYI, S. (2015). We and the Northern Neighbor. *Den (The Day)*, № 192-193. [in Ukr.]

6. PAPAKIN, H. (2021). The Phenomenon of the Predatory Empire. *Den (The Day)*, № 147-148, 149-150. [in Ukr.]

7. SIKEVYCH, Z. (2007). Russians, Ukrainians, Belarusians: Together or Apart. *Socis*, № 9, pp. 59-67. [in Rus.]

«Дуже прикметно, що в російській історії не було лицарства, цього мужнього начала. З цим пов'язаний недостатній розвиток особистісного начала в російському житті. Російський народ завжди любив жити в колективі, в якійсь розчиненості в стихії землі, в лоні матері. Лицарство виховує почуття особистої гідності й честі, створює гарт особистості. Цього особистого начала не створювала російська історія».